

Ірина Зелененька

УКРАЇНА ЯК ПОЛІВАРІАНТНИЙ НАЦІОТВОРЧИЙ ОБРАЗ У ЛІРИЦІ ТАРАСА МЕЛЬНИЧУКА

Образному відображенню реальності в ліриці Тараса Мельничука, відомого поета-дисидента, лауреата Національної премії ім. Т.Г.Шевченка, властиве усвідомлення громадської приналежності неіснуючій державі – Україні, спорадичний гострий скептицизм, породжений розумінням блокади національної культури та свободи, дефіцитом моральності, гуманізму, соціальними негараздами. На формування образної думки в національному ключі вплинула несприятлива для націотворення політична ситуація та необхідність спротиву їй. Саме на цю властивість поезії Т.Мельничука вказують М.Жулинський¹, В.Моренець². Світ, відображений у поезії Т.Мельничука, постає міфічним, таврованим табірною безвихіддю: “добре мати два автомати / щоб хрест-нахрест вибити ґрати”. “Він до останнього подиху залишався в’язнем, який умів літати”³, – таке означення його поетичного таланту, висловлене М.Лазаруком, лауреатом премії “Князь роси”, мотивоване тим, що Україна як держава, корелятом котрої для поета була свобода, за його життя залишалася мисленнєвою константою “в екзилі”. Неконгруентний на рівні політичних систем Т.Мельничук відчував себе в’язнем будь-якої з них. Поетична реальність митця збагачена специфічними моральними й антиморальними характеристиками, які нерідко формують контекст. Основою моральних характеристик⁴ стало відчуття об’єктивного та суб’єктивного світу (чуттєве пізнання, чуттєвий досвід). Одна з найбільш цінних образних формацій – апологетична Україна, у зв’язку з якою в ліриці Т.Мельничука зачеплено чимало проблем. Насамперед це проблема присутності апологета України як авторової “оази духу”, а також проблема України в радянському соціумі, проблема “совковості”. Наголошена відсутність апологета України як пост-фактора чуттєвого образного екскурсу в історію української державності стає своєрідним духовним апокаліпсисом для Т.Мельничука. Усі ці проблеми за характером гіпотетичні. Саме у щільному зв’язку з ними еволюціонує образ автора як свідомого українця, дисидента: “я риба / я в морі / у вільному морі / якщо не зважати / на маленьку дрібничку – / гачок у губі”, “поети / бранці й ланці / і вовчулаки й сибіряки / і сніговії-хуртовини (я аж заплакав) / босі з України / у вікно дивляться / облизуючи місяць”. У периметрі ХХ століття чимало поетичних ідей набули статусу ірраціональних, латентних, чимало митців стали об’єктами екзальтованої уваги. Зокрема, екзальтації та деструкції набуло поняття

¹ Див.: Жулинський М. Князь роси // Мельничук Т. Князь роси: Вірші – К., 1990. – С.3.

² Див.: Моренець В. 80 – 90-ті роки // Історія української літератури ХХ століття / За ред. В.Дончика. – К., 1998. – Кн.2. – С.97.

³ Лазарук М. Передмова // Мельничук Т. Стрибула в полум’я роса: 3 неопублікованих віршів // Літ. Україна. – 2003. – 25 верес. – С.6.

⁴ Мозильний А. Соціолінгвістичний аналіз поезії вісімдесятників // Слово і Час. – 1995. – №2. – С.49.

національного (поняття націоналізм за радянської доби сприймалося як ярлик-штамп з ідеологічним забарвленням⁵). Для Т.Мельничука це сама Україна, почуття любові до неї, поетична діяльність, спрямована на захист культурних та політичних прав нації. Тому він — самозаглиблений поет-вигнанець, в'язень, національний пророк-месник: “і без волі можна, і без хліба. / І без чорної — на закуску — ікри. / І перехреститися мечем дуліба, і податися за сіллю в Крим...”⁶. Тому ліричний герой — особистість із трагічно розірваною свідомістю, ув'язнений політично та психологічно патріот-християнин і водночас язичник: “Співають півні на святій Русі, / яка святою не була ніколи”, “Моя земля святиня хліба і меча”.

Для поезії Т.Мельничука характерне формування образів за світоглядно-національною та політичною потребою, його образам і символам не властива моральна нейтралізація, зображальна, виразна периферійність. Художнім двійником реальності за умов тоталітаризму для митця була Україна, якої його позбавили: “Нема України вдома”. Подібна версія образу України часто зустрічається в поезії В.Стуса: “Нема — Вітчизни”⁷. Але якщо у В.Стуса “чуттєвий рівень осмислення українських реалій (історичних, фольклорних, топографічних) поступився місцем інтелектуально-екзистенційному”⁸, то навіть у табірній ліриці Т.Мельничука наявна сентименталізація україніки, зворушливо-інтимні подробиці: “плачу / хліб мій приріс / до чужого небокраю”, “бодай прорости / маками гарячими / на твоїй, Україно, / терновій межі”, “дзвонять по Україні відра — / жінки небо беруть голубе”, “тільки небо само / я подумав / це батьківщина / й пішов на дно”. Відсутність Батьківщини — жорстока кара для поета, всі альтернативи чужини — тимчасові, навіть за наявності елементарних ознак рідного: “Я дивлюсь в твої очі, Сибір, / і радію, немов дитина, / вони в тебе такі голубі, / наче очі моєї України”. Образ України — не повний образ-дублет об'єктивно суцільної України. Мельничукова Україна — це, власне, своєрідний надобраз, епіцентр-домінанта, образ-концепт, метафора та символ свободи: “із неволі йшла моя вітчизна / і собі везла візок із зорями”. Він — поза будь-якою експансією регресивних характеристик. Тому його поезії притаманне болюче образне відчуття рідної землі фольклорного гатунку: “ліпше своєї землі крупочок / ніж чужої горбочок”, “О, земле! Дай крилатому коріння”, “Благослови, мати, / за край свій стояти”, “Щоб пізнати воду з джерела свого — / пити треба із джерел чужих”, “на чужині не чужина, / якщо в душі — Вітчизна”. Україна — формант афоризмів: “Хто народивсь для України — / той народивсь для боротьби”, “Які тоді сміються, / як Вітчизна плаче?”. Архітектоніка поезії Т.Мельничука має виразний поліасоціативний підтекст, майже кожен твір поета містить згадки про Україну, номен України. Це національно-медитативні узагальнення, топоніми, персоналії україністики, категоріальні ознаки етносу, еволюції України: “Я таке-то... дух Шевченка, / дух пісні живої, / а все інше, чумаченьки, / десь там, за горою”. Для його поезії характерна блискуча низка асоціацій, де за кожним образом — “трагічний символ приреченості митця у гулліверівській державі-казармі, рідкісна асоціативна логіка”⁹, що зумовили більшість поетичних форм України (Україна-історія, Україна-візія, Україна-жінка, Україна-мати), психологічні пріоритетні властивості авторського “я” — відчай, розрив із реальністю. Поетичний світогляд побудований на “зіштовхуванні” контрастів: табір і воля, позатабірна

⁵ Див.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999.

⁶ Пушик С. Доля поета: Листи Тараса Мельничука // Березіль. — 2003. — №1-2. — С.98.

⁷ Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. — Л., 1999. — Т.3. — Кн. 2. — С.79.

⁸ Яструбецька Г. Концепт “Україна” в поезиторчості В.Стуса // Слово і Час. — 2004. — №10. — С.42.

⁹ Малкович І. Кілька необов'язкових міркувань про “князя роси” // Літ. Україна. — 1992. — 6 лют. — С.5.

дійсність, не завжди сприймана як воля. Тому суцільно метафорично згущений у поезії Т.Мельничука образ України може бути рецесивним, прихованим, контекстуальним і навпаки – показним, романтичним: “Прах листя і кори торішньої, / ну що він може проти нас! / Вкраїна знову пахне вишнями. / Напевно, у мільйонний раз”. Іноді, завуальовуючи поняття, поет звертає увагу на його сутнісну ознаку, особливу естетику: “А воно, каже, все від отчого світла. / А воно, каже, тоді кінець світа, / кінець покруча-світу і світла, і роду, / як з-під чужого каменя питимуть воду”. Таке образне вирішення Батьківщини в контексті зумовлене й тим, що у 70–80-х роках “поетична свідомість була жорстко детермінована параметрами сучасної їй суспільної свідомості і виводилася ця сувора залежність від вищості загальносуспільного над індивідуальним”¹⁰.

Визначальним у творенні образу України стає поширене чи, навпаки, стисло емоційне, постмодерне бачення Батьківщини: “беруся по тому / що куди не піду / не можу знайти свого дому”, “наче тої вкраїни / раз узяти на ложку”. Ці рядки демонструють постмодерне бачення батьківщини в колоніальному дискурсі, оскільки український постмодернізм виник як реакція на деіндивідуалізацію тоталітаризму¹¹. Апелюючи до образу України, Т.Мельничук веде пошук гармонії як основної естетичної субстанції життя, самодостатності, самовідтворення. Тому поетичне заперечення вітчизни – специфічна форма її найгострішого переживання, відтак реципієнт пізнає автора як мораліста та максималіста, романтика української національної ідеї. У віршах Т.Мельничука присутній міф України (він не обмежується національною ідеєю та історіософією, тому є функціональним типом візіонеризму¹²): міфологізування пов’язане з усвідомленим прагненням відродити Скіфію, Київську Русь, Гетьманщину як моделі вільної, гармонійної України: “Черлена Русь – моя свята дикунка, / в якій в косах черешневий дим”, “Не висох і не висхне ґрунт, / з якого виріс Залізняк”, “а що лишилось від цариці Катерини, / що зжерла серце України”, “а земля сидить / під червоним маком / булавою”, “ой додому ляшеньку / додому / та не кажи нікому / що втерляв Україну”, “Десь на Вкраїні квітнуть вишні, / й повстанців – гайдамаків піших / волочить бусурмен конем”. Поруч із різновекторними образами рідного краю неодмінні й образи-васали, що підвищують рівень переживання історичного минулого України, – збірні та конкретно-історичні образи ворогів: печеніги (образ міста Печеніжина), турки і татари, ляхи й москалі, царі – Батий, Петро I, Катерина II, Ленін, Сталін, українці – моральні покручі: “тут кожен сам башибузук / що власноруч стина вітчизну з плеч”. Загальна властивість таких образів-варіацій України – їхня поліфонічність, багатий підтекст, змалювання ворожого до України світу, стихійний авторів спротив фактам історії та прогнозованому майбутньому – це виразно модерністські прийоми¹³. Національні образи Т.Мельничука, викликані переживанням своєї національної сутності, – недекларативні, настроєві, медитативні. У них переважно відсутня глобальна аналітичність, проте наявні сигнальні суспільні імпульси. Часто Україна втілюється у поширений образ шанованої землі: “земля, як весільне запрошення – / з пшеничною позолотою”, “землю батьків / поклав мені бог на серце”, “земля від любові не втомлюється”. “Земле цілую твій поділ”, – вчувається виразний перегук з образом-тотемом протоукраїнців¹⁴. Його знаковість у поезії Т.Мельничука – наслідок консеквенції

¹⁰ Моренець В. Прощання з ідеологічною “вічністю”: Українська поезія 80–90-х років // *Золотий годинник*: Українська поезія світу: У 2 кн. / Упоряд. А.Мойсієнко. – К., 1997. – Кн.2. – С.455.

¹¹ *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*. – Чернівці, 2001. – С.433.

¹² Див.: Моренець В. Катастрофізм, візіонеризм, міфологізм / *Моренець В.* Національні шляхи поетичного модерну I пол. XX століття. Україна і Польща. – К., 2002. – С.294.

¹³ Див.: *Лексикон загального і порівняльного літературознавства*. – С.342.

¹⁴ Див.: *Плачинда С.* Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1994. – С.28.

асоціювання реалій за суміжними ознаками, що й пояснює наступні образні варіації: “поцілунки стікають у траву”, “я буду пити з ним / як небо із землею”, “кінь вузду (немов вітчизну) / так солодко облизував”. “Тоді просив я землю / як тепер тебе прошу / розкрий для мене своє лоно / і поглинь” — тут маємо виразну семантику міфічного жіночого начала землі, материнства, початку й завершення життя. “Золоті годинники ромашок / показують колючий дріт”, “за що мені ця радість бриндушкову / даруєш, земле мінна і промінна?” — поєднання позитивного й негативного, раптового контраст, *militaris* та карпатська флора створює враження спотвореної землі. “Земля тобі сорочка гамівна / земля тебе не зрадить не обдурить” — маємо мотив приреченості. Звернення до реципієнта — форма нагадування про смерть як проблема завершення на рідній землі. Цей образ чи не найліпший еквівалент несподіванки серед відомих варіацій націотворчих символів у ліриці Т.Мельничука, песимістичний, реквіємний. Проте в ньому домінує не експресія погребя, а езотеричне заспокоєння, ефектно побудоване на аналогії до одягу для психічно хворих (гіпотетично це може означати, що в пострадянському просторі національне самовиявлення через потребу в батьківщині сприймається як психічне захворювання).

Образ землі має смакову характеристику (переважно, солодку): “а мед спідлоба на джмеля / *солодка* ця земля”, “дай мені серце / *солодке* як Україна”, “*солодка* сира земля”. Земля, таємний зв'язок із нею гуцулів постійно інтригували поета, таємниця землі — риторичний еквівалент його лірики: “Батько вмирав і скаржився винно, / що землю забрав колгосп. / А земля йому готувала віно — / хрест серед цвинтарних рос. / І чого він за землю тримався, мов до неї приріс пуповиною?”.

“Т.Мельничук дає нам образ, який можна сприймати як містичний”¹⁵, що доводять такі поетичні рядки: “На цій землі / всі раби у цім пеклі”. Поет надуживає образом землі, де “всі раби”, що стає містичним (тобто рабство зароджується у рабській психології індивіда чи це може бути психологія нації?): “Нема раба понад раба, / котрий вважає себе вільним... / Нема, Вкраїно!”. Через неможливість позначити відкритою поетичною формулою Україну як націотворчу субстанцію поет наділяє землю такою характеристикою: “в болючій землі / болять синьоволошковий скіф / наколотий на леміш”. Дія в теперішньому часі, стан болю — натяк на незрушність національного питання. “Скіф наколотий на леміш” — це символ уярмлення власною совістю та підневільною працею, підсилений знаком гострого знаряддя. Це також символ “підсікання” історії без її розуміння. Семантично непрозорий евристичний образ змоченої вином землі: “а вже земля вином змочена / до самого кореня”. З одного боку, це стилізація євангельського тлумачення хліба й вина як тіла Ісусового: “Беріть, їжте, це є тіло моє” (Мт. 26,26)¹⁶ і як потреби насущної (непряма характеристика родючості чорнозему). З другого — кривава земля, змочена кров'ю глибоко вкоріненого братовбивства — кривава “до самого кореня”, тобто від початку української хронології, що засвідчує моральне примиренство, яке не знаходить виправдання у християнстві¹⁷. Цей складний образ можна кваліфікувати як акт відчуження, зречення землі, фантазмагорії української історії.

Для Т.Мельничука мова — не лише факт збереження національних рис, вона оформлена в ліриці як гарант нації, України: “ти трясси з мене роси й слова: /

¹⁵ Кут С. Поетична воля, або апперцепція підрубаної вишні: До питання про художній світогляд Т.Мельничука // Філологія: Вісник Прикарп. пед. ун-ту ім. В.Стефаника. — Ів.-Фр. — С.108.

¹⁶ Євангелія від Матвія. Новий Заповіт і Книга псалмів / Пер. І.Огієнка. — К., 1988.

¹⁷ Ланглуа А., Ле Муане А., Спіс Ф. та ін. Святе письмо в європейській культурі: Біблійний словник / Пер. із фр. — К., 2004. — С.223.

раз є слово – Вітчизна жива”. Поет болюче переживає національну незреалізованість, мовну проблему – отже, він належить до типу “кінцесвітнього автора”¹⁸. Його поезія націотворчого характеру, це – шлях залучення до національного відродження як глобального сакрального процесу: поет приєднався до “латентного” націотворення та дисидентського руху в 70-х роках і згодом увійшов до “культурницького руху” 80–90-х років ХХ століття, що явили собою другий та третій етапи “національного відродження”¹⁹. Фольклорний концепт України-матері набув у поезії нового семантичного емоційно-оцінного забарвлення, став поняттям із комплексом історико-філософських властивостей. Україна реалізувалася в образі матері поета (традиція поезії ХІХ ст.): “Зречення роду... За яку нагороду? / Це наче під воду човен тягне, / стоптати руту і матері руки / на жертвний вогонь понести”, “благослови, мати, / за край свій стояти”, “Якщо нема свободи й в чужім краї, / то в ріднім... / В ріднім є хоч пісня мами по ночах”, “звари мені Вкраїноньку мати”.

Для України в образі землі за допомогою оригінальних епітетів та метафор поет “відшукує” серед поетичних пластів образ-антагонізм, можливо, образ-заперечення, протиставну субстанцію, джерело песимістичної і трагічної поетичної емоції. Це образ чужини, чужої Батьківщини з негативним емоційно-оцінним змістом: “І ті, що вмерли, і ті, що не вмерли, / сьогодні ідуть звідусіль до Косова... / Ідуть. Щоб навек не зостатись безбатченками, / не прирости до вітчизни чужих”. Поет будує негативний образ чужини різними прийомами, зокрема широко амплітудним видається образ, побудований семантичним означенням-дублетом у препозиції: “при чужій чужині / при червоній зорині / за воротоньками / калина стала”, що принципово поглиблює його ностальгію. Чужина гіперболізована, та ліричного героя оберігає калина – апріорний символ України²⁰, а також засіб магічного зв’язку між українцями²¹, ностальгійна константа. “Червона зорина” – знакова категорія, оскільки “палаюча” зірка – символ містичного центру енергії Всесвіту, який розширюється²², але тут маємо й негативну сему широчини чужини. Поетиці Т.Мельничука властивий парадоксальний образ чужини: “Любити чужу землю – / тільки не чужину”, “чужих побачили чужі / і чужина така нестерпна / що хоч себе із себе випусти”, “На чужині не чужина, / якщо в душі Вітчизна. / А як є друг – то лиш пів чужини. / Це у той час, / як у тюрмі залізній / і край твій, і його сини”. Чужина стала знаковою категорією у циклах “Флояра Мольфара”, “Леся (монологи)”, багатьох поетичних мініатюр, істотно вплинувши на формацію ідейності збірок “Князь роси” (К., 1990), “Чага” (К., 1994). Чужина, оформлена в чітких фіксажах – означеннях, декларативних антитезах, локальних метафорах, не переросла у специфічну абсолюцію. Поетові не властивий нігілізм, і чужина замінюється синонімічними образами-фігурантами (ці поняття, реалії рівнозначні чужині для поета): “під нерідними зорями”, “під сибірськими березолями”, “у Голодний степ, під казахське небо”, “з дому доріг багато: / з білих ромашок – до мерзлоти”, “з-під чужого каменя”, “чужі коні”, “зальотне насіння – / чуже, непрошене, / крізь нашу кривцю сіяне”, “чужий городець”, “чи сонце зігріє чуже”, “не окрилять митця чужі сходи”, “моя зоря не зачужиниться”. Існує проблемність образу чужини, так би мовити, із середини:

¹⁸ Див.: Зборовська Н. Реальність суб’єктивності та абсолют тексту // Слово і Час. 1996. – №11–12. – С.35.

¹⁹ Касьянов Г. Цит праця. – С.297.

²⁰ Див.: Словник символів культури України / За ред. В.Коцура, О.Потапенка. – К., 2002. – С.109.

²¹ Братко-Кутицький О. Символіка світобудови: Українська традиція // Людина і світ. – 1991. – №11. – С.38.

²² Див.: Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С.206.

“У кожної батьківщини — біль своєї батьківщини”. “Іде по світу український ряс / під руку з чилійською м’ятою” — це спонтанне поєднання, своєрідне комбінування символів у поезії “Пабло Неруда... Павло Тичина...”, що увиразнює Україну, протистоїть трагізові репресій, ізоляції нації. Тому експресивний еквівалент чужини широкій, поліасоціативний, без логічних коментарів. Паритетним образом, націотворчою категорією, батьківщиною постають для поета Карпати, Гуцульщина: “Триматись буду за мій світ, / за камінь, Довбушем позначений / й за ним освячений топір, / хто ж позабув це необачно — / тому не треба рідних зір”. Т.Мельничук доводить потребу радикальних засобів, збройної боротьби задля втілення національної ідеї, він пристрасний аналітик і вказує на хибні дії гуцулів-“довбущуків”: “А дідо нереволуційно наминав сало / в революційну добу. / А імперії салом не знищити, — чуєте, раби сала! / Чим раб нижчий — / тим імперія вища”, “І стала земля для гуцулів мукою”. Імперією був для Т.Мельничука СРСР, а фатальним чужинським примусом для гуцулів — колгосп. Отже, антагоністичні образи рідного краю та чужини увиразнюють дисидентський характер лірики Т.Мельничука, а в межах окремої поезії функціонують як вибухово-настророві фігуранти націософського мислення: “Пив я воду з сорока криниць, / грівся світом сорока зірниць. / То були криниці і чужі, і братні. / Пив я синю воду із криниць глибоких, / а мені здавалось — вдома з-під калини”.

“Поряд з уявленням, що Україна є “найєвропейською” країною, якій судилося завершити тисячолітній процес відбудови Європейського дому, досить поширеним є успадкований ще з радянських часів погляд на принципову відмінність України та Європи”²³. Ці модифікації стосуються й лірики Т.Мельничука і пояснюють важливий концепт. Поет завжди розглядав модель-міф “Україна і світ” (у віршах номіновано Вітмена, Неруду, Куїнджі, Гуса, Джаліля, Бернса, Ніцше), “Україна і всесвіт”, “Україна та імперія”. Модель “Україна-Європа” має таке поетичне вирішення: “Предок мій був під монголами. / Прадід і дід — під Австрією. А батько... / ми вічно кимсь поневолені або прибиті, / мов кінським копитом ряс”, “А Польща минулась, / як шешорські черешні”, “що за народ? / живого сонця кровотеч / і смертоносний ад європ / і кротость люблячих заброд”. Т.Мельничук ще до проголошення суверенної держави розглянув проблему кордонів та територіальної цілісності України: “Відступлять гуни — / голос мого предка / на ханських стрілах не схолов”, “не стане прапором нам нічия верета, / хто б не чіпляв її на руський перелаз”. Він уживає фольклорні ремінісценції з метою відтворення художньої атмосфери часу: “знай же, ляше, / по Случ наше”. Отже, Україна та україніка як домінуючі образні комплекси лірики Т.Мельничука — фольклорні, романтизовані, гранично експресивні, модерні, з ними пов’язані протилежно-семіотичні символи. Образ України — першооснова творення бінарних опозицій у його поезії та дотична контрадикторних образів, стрижень поетичного мислення, апріорний символ, модель подій із життя поета-дисидента, “лицаря Гулагу”²⁴. Це — свідчення здобуття вищих ступенів свободи митця від суспільної мети і вірність морально-етичним засадам народу²⁵. Саме образ України — формант найвищого естетичного гатунку в ліриці Тараса Мельничука.

м. Бар Вінницької обл.

²³ Див.: Горський В. Міф Європи в сучасній українській літературі // Мандрівець. — 2003. — №4 (серп.). — С.33.

²⁴ Лисенко В. Таке прекрасне, таке страшне... // Слово і Час. — 2000. — №1. — С.41.

²⁵ Моренець В. Прощання з ідеологічною “вічністю”... — С.454.

